

Слободанка С. Пртија¹
Филозофски факултет
Универзитет у Бањој Луци

АНТИЧКА ЕПИСТОЛОГРАФИЈА: РАЗВОЈ ПИСМА У ГРЧКОЈ

Апстракт: Развој античке епистографије могао би се довести у везу са самим развојем писмености у Грчкој. Поред првобитне функције, да пренесе обавјештења особи која је била просторно удаљена, писмо с временом шири границе своје примјене. Бројна сачувана свједочанства и фрагменти писама, од кратких пословних билешики на оловним таблицама до на папирусима исписаних приватних писама, која су служила за одржавање пријатељских или породичних веза, указују на велику популарност писма у античком периоду. Будући да се због флексибилности своје форме писмо могло употријевити у различитим приликама, било званичне или приватне природе, и међу образованим и полуобразованим слојевима друштва, примјећујемо да се епистоларни начин изражавања и комуницирања веома брзо учврстио на грчком културном простору. Настојаћемо у овом раду освијетлити саме почетке развоја писма у Грчкој, његове основне елементе и карактеристике те термине који су се у грчком језику употребљавали за писмо.

Кључне ријечи: *писмо, усмена порука, врсте писама, Грчка.*

1. Увод

Писма су заузимала значајно мјесто у античком свијету, што потврђује и велики број сачуваних писама. Она нуде увид у свакодневни живот античког човјeka, његова осјећања, размишљања и дјеловања. Поред ових приватних и породичних писама, постоји и велики корпус писама који је сачуван литерарном предајом и чији су аутори у њима преносили своја филозофска, реторска и друга учења. На основу сачуваних писама на грчком језичком простору и оних

¹ slobodanka.prtija@ff.unibl.org

у дјелима грчких писаца можемо видјети многе различите функције писма и закључити о популарности коју је оно имало током античког периода.

Развој античке епистографије могао би се довести у везу са самим развојем писмености у Грчкој. Писање писама може да буде добар показатељ степена писмености у различитим дијеловима грчког свијета и у различитим историјским периодима (Muir 2009: 8). Откада почиње писменост, отада вјероватно постоје и писане поруке различитог садржаја. Потребна за писмом као средством комуникације јавља се јер су двије особе биле просторно раздвојене и нису биле у могућности да уживо комуницирају. Међутим, поред основне функције, да пренесе обавјештења особи која је била просторно удаљена, писмо с временом шири границе своје примјене. Од кратких биљешки на оловним таблицама и приватних и породичних писама на папирусу, писмо почиње заузимати значајно мјесто и у дјелима грчких писаца. Постоје многи аспекти с којих се може посматрати античка епистографија, али у овом раду покушаћемо дати кратак осврт развоја грчког писма кроз историјске периоде и његове основне, суштинске одлике, како су их схватили антички теоретичари.

2. Дефиниција писма

Општа дефиниција писма јесте да је оно порука писана на опипљивом материјалу, која треба бити пренесена адресату просторно удаљеном од адресанта (Трар 2003: 1).² Међутим, наћи праву дефиницију античког писма која би покривала не само овај физички аспект него и његову праву природу и функцију није једноставно. Од првобитне функције да одсутност једне особе претвори у присуство и пренесе јој одређено обавјештење, писмо с временом налази примјену у многим другим ситуацијама. Наиме, у бројним сачуваним писмима постојала је често нејасна граница између категорија, прије свега између приватних, писаних само за очи адресата, и јавних писама, која је њихов адресант од почетка имао намјеру објавити. Исто тако, прилагодљивост саме форме писма служила је томе да се у њој уобличи и друге књижевне врсте, што је такво писмо удаљавало од оних смјерница које су прописивали антички теоретичари.

У најстаријем сачуваном приручнику који садржи податке о античкој теорији писма налазимо дефиницију или суштинску одлику писма као препо-

² Мајкл Трар у својој дефиницији писма укључује још неке формалне елементе који чине писмо препознатљивим. То су формуле поздрава на почетку писма, којима се одређују стране у преписци, и ограничена дужина писма (2003: 1).

ловљеног дијалога или једне половине разговора. Оваква тврдња изнесена је у једном екскурсу у спису *Περὶ ἐρμηνείας* (*De elocutione, О стилу*), чије се ауторство приписује Деметрију из Фалерона.³ Деметрије у овом екскурсу о писму, позивајући се на мишљење извјесног Артемона, издавача Аристотелових писама, преноси да је писмо „једна страна дијалога” (*Εἶναι γὰρ τὴν ἐπιστολὴν οἷον τὸ ἕτερον μέρος τοῦ διαλόγου*, 223). Међутим, даље у тексту он овој Артемоновој изјави додаје и препоруку да писмо, будући да није жива ријеч као дијалог, треба више дотјеривати него што је то потребно у усменом разговору (*Δεῖ γὰρ ὑποκατεσκευάσθαι πῶς μᾶλλον τοῦ διαλόγου τὴν ἐπιστολὴν*, 224).

Према античким теоретичарима, природа грчког писма била је одржавање пријатељства и успостављање контакта двије физички раздвојене особе. Из тога онда произлази права суштина и потреба писма да се кроз њега разговара с неким ко је просторно и физички удаљен (*ὀμιλία, συνουσία* између одсутних особа). Два главна аспекта ове потребе јесу жеља да се одржи контакт и да се пренесе нека информација. Приватно пријатељско писмо, које су антички теоретичари сматрали узорном врстом писма, отвара срце и душу, открива важне ствари за живот особе која пише и(ли) оне којој се упућује писмо. Лични печат био је водећа нит која се провлачила кроз многа античка грчка писма. Међутим, ако посматрамо писма која су на разне начине сачувана током дугог раздобља антике, уочићемо да сва она не откривају личну природу адресанта. Многа грчка писма која су до нас дошла литерарним путем, тј. пренесена су у дјелима других књижевних жанрова често не носе личну црту и изливе осјећања, већ су само (пре)носиоци чињеница и важних обавјештења.

На основу великог броја сачуваних писама можемо закључити да је писмо било веома популарно у античко доба. Стога се и намеће питање зашто је Грцима писање писама било толико важно. С обзиром на то да им је дијалог, који је Платон усавршио у својим филозофским дјелима, био међу омиљеном формом изражавања, не треба онда чудити што је у ситуацијама када су два пријатеља била просторно раздвојена, писмо замијенило улогу дијалога, што потврђује и горе изнесена тврдња да је писмо суштински преполовљени дијалог.

3. Од усмене до писане поруке

Да бисмо боље разумјели развој писма и његове најраније облике, осврнућемо се на блиску везу писма и усмене поруке. Наиме, у раном периоду

³ Иако је ово ауторство мало вјероватно, у готово свим научним дјелима стоји име Деметрија као аутора овог приручника.

грчке историје гласници су, да би пренијели неку важну информацију, напамет учили поруку коју је требало да чује нека одсутна особа. Поруке су биле кратке како би их гласник што тачније и у правом облику пренио. У званичним државним пословима једног грчког полиса с другим учествовали су изасланици (πρέσβεις), а поруке између градова преносене су усмено преко гласника (ἄγγελοι; κήρυκες). За удаљена мјеста или мјеста гдје су вођени ратни походи, као гласници служили су брзи тркачи. Они су се називали „дневни тркачи” (ήμεροδρομοί) или „тркачи изасланици” (δρομοκήρυκες) (Saggi 2018: 7).⁴ Мада су ови гласници преносили усмену поруку, све чешће су са собом носили и дужу писану поруку, која је садржавала тачне и прецизне ријечи пошиљаоца. Они су обично знали садржај писма и могли су примаоцима дати додатна објашњења ако је то било потребно. О овој вези усмене и писмене поруке говоре нам примјери писама у историјским дјелима Херодота и Тукидида. Наиме, сматра се да је писана порука проистекла из усмене поруке, на шта упућују и сами наводи писама у *Историји* и у *Историји пелопонеског рата*, у којима Херодот и Тукидид уметнута писма започињу формулом која је била уобичајена за усмену поруку. Херодот прије садржаја писма име адресата употребљава у вокативу, онако како би изговарао сам гласник преносећи поруку усмено (Saggi 2018: 40).⁵ Тако у првој и осмој књизи *Историје* читамо: τὰ δὲ γράμματα ἔλεγε τάδε. ‘ὦ παῖ Καμβύσεω,...’ (I 124) и τὰ δὲ γράμματα τάδε ἔλεγε. ‘ἄνδρες Ἴωνες,...’ (VIII 22). У *Историји пелопонеског рата* такође налазимо облик прескрипта који се развио из усмене поруке, будући да Тукидид у њему употребљава израз усменог обраћања ὡς δὲ λέγει... („овако каже...”). У првом поглављу он на сљедећи начин уводи читаоца у садржај писма: ὡς δὲ λέγει βασιλεὺς Ξέρξης Παυσανία... (I 129).

Овакво уводно обраћање или прескрипт, како га наводе најранији грчки писци, показује да је писмо и даље било повезано с усменом поруком и начином њеног преношења. До почетка IV вијека старе ере вокатив у уводном обраћању није више посвједочен, а име адресата у дативу постаје дио стандардне формуле (Saggi 2018: 41). Изрази које је гласник изговарао пред примаоцем поруке могли би се преточити у формулу ὁ δεῖνα τῷ δεῖνι ὡς (τάδε) λέγει („неко некоме овако (ово) говори”). У писаним порукама Херодот, како смо раније поменули, често почиње формулом τὰ δὲ γράμματα ἔλεγε τάδε, тј. он обликује писмо на исти начин као и усмену поруку. За разлику од касније стандардне

⁴ Најпознатији такав гласник-тркач био је Филипидес, који је, како Херодот преноси, трчао из Атине до Спарте како би молио Спартанце за помоћ против Персијанаца (Hdt. VI 105–106).

⁵ Ван ден Хут наводи мјеста и примјере уводних формула у историјским дјелима Херодота и Тукидида (Van den Hout 1949: 25–41).

формуле ὁ δεῖνα τῷ δεῖνι χαίρειν, која је стајала практично одвојено од самог садржаја писма, видимо да писма у поменутих историјским дјелима и даље имају прескрипт који се директно надовезује на садржај. У усменој поруци та везаност и ослањање на садржај који слиједи уводе се изразом ὡδε (τάδε) λέγει... („овако (ово) каже...“). Стога ови рани примјери у књижевним дјелима показују да је писмо у почетку усмена порука у писаном облику (Сессарељи 2013: 56). С тим у вези је и постепен развој и промјена значења грчког термина ἐπιστολή, која се одвијала од усмене наредбе до општеприхваћеног значења за писану поруку, писмо.

4. Развој грчког писма

Најранији помен писма у хеленској књижевности потиче из архајског периода и налазимо га у причи о Белерофонту у шестом пјевању Хомерове *Илијаде* (VI 166–180). Краљ Прет, да би удовољио жељи своје жене Антеје, која лажно оптужује Белерофонта, Антејином оцу шаље Белерофонта заједно с писмом у којем тражи да Белерофонт буде убијен. Ово писмо Хомер назива „кобним знацима“ (σήμετα λυγρὰ), будући да су слова била урезана на пресавијеној глиненој таблици (πίναξ πτυκτός), у то вријеме најприступачнијем материјалу за писање. Ова епизода у Хомеровој *Илијади* само потврђује чињеницу да је писмо, као средство преношења информација, било у употреби већ у Хомерово доба.

Најстарије писмо на грчком језику, које је физички сачувано, зове се по материјалу на којем је написано (τὸ μολίβδιον). Писмо је на листовима олова написао један не баш добро образован Грк по имену Ахилодор. Оно потиче из касног VI или раног V вијека старе ере, а пронађено је у мјесту Березан на Црном мору. На полеђини оловне плочице пише: „Оловна плочица (писмо) Ахилодора свом сину и Анаксагори“ (Ἀχιλλοδώρο τὸ μολίβδιον παρὰ τὸν παῖδα Καναξαγόρη).⁶ Ово писмо, као и друга сачувана писма на оловним таблицама из V вијека старе ере, показују да је писање писама већ у архајском и класичном периоду Грчке постало уобичајено за одржавање приватне комуникације међу члановима породице, пријатељима и познаницима (Сессарељи 2013: 36–37).

У класичном периоду, нарочито у другој половини V вијека старе ере, умножили су се помени писама у књижевним дјелима. Тако у Херодотовој трећој књизи *Историје* налазимо најранија свједочанства историјских писама, која су око 520. године старе ере размјењивали Поликрат са Самоса

⁶Ово писмо први је објавио Виноградов Г., руски епиграфичар, а нешто касније коментар писма дао је и Чедвик (Chadwick, J., The Berezan lead letter, *PCPhS* 199 (1973), 35–37) (Trapp 2003: 6).

и египатски краљ Амасис (III 40–43). Херодот (484–424. старе ере) наводи преписку у којој су краљ Амасис и Поликрат један другоме давали савјете и размјењивали одређене новости. Из поменутих писама и начина обраћања на њиховом почетку, у тзв. прескрипту види се да у Херодотово доба писмо још није било у потпуности раздвојено од усмене поруке. Наиме, везу писма и усменог обраћања онеме коме се обавјештење преноси видимо, како смо раније поменули, у формули писмовног адресирања. Треба такође поменути да ријеч *ἐπιστολή*,⁷ која касније постаје општеприхваћен термин за писмо, код Херодота и даље има своје првобитно значење усмене наредбе.⁸ Термин који Херодот употребљава за писмо јесте *βυβλίον*, ријеч источног поријекла, чије је основно значење *папирус*, материјал на којем је порука писана. Употреба различитих грчких термина за писмо исто тако показује постепен развој писма и ширење његове популарности у античко доба.

Поред овог историјског дјела из V вијека старе ере, у најстаријим пјесничким дјелима, нарочито у грчкој драми, такође је уочљива важна улога писма. Најмаљи од три грчка трагичара Еурипид (480–406. старе ере) први је који уводи писмо на трагичку сцену, у трагедијама *Хиполит*, *Ифигенија у Аулиди* и *Ифигенија на Тауриди*. Еурипиду је у овим драмама писмо – које најчешће наводи термином *δέλτος* (таблица) – послужило као елемент у заплету који покреће догађаје и изазива реакције ликова.⁹ Као и у Херодотовој *Историји*, Еурипид такође употребљава уводну формулу писма ослањајући се на почетак саопштавања усмене поруке. У трагедији *Ифигенија у Аулиди* (115–116) налазимо сљедеће обраћање: *πέμπω σοι πρὸς ταῖς πρόσθεν / δέλτους, ὦ Λήδας ἔρνος...* („шаљем ти уз пређашње писмо, Ледина кћери:...“). Ову форму усменог обраћања у вокативу – *ὦ Λήδας ἔρνος* – Еурипид је употријебио умјесто формуле писмене поруке.¹⁰

⁷*Ἐπιστολή*, ἡ, (*ἐπιστέλλω*), 1. *anything sent by a messenger, message, order, commission, whether verbal or in writing*, Hdt. 4.10; Th. 8.45, etc.; *ἐξ ἐπιστολῆς* by command, Hdt. 6.50; used by trag. always in pl.; 2. *letter*, *ἔ. διαπέμπειν, ἀποδοῦναι*, Th.1.129; 7.10; *λύειν* Id.1.132; *ἔ. ἔδοκεν ἀποδοῦναι* Lys. 20.27; *πέμπειν τινί* Eur. *IT*.589 (pl.): in pl. of one letter, like *γράμματα*, Lat. *litterae*, Id. *IA*.111; 314; Th.1.132, etc. (Liddell 1968: 660). Стјепан Сенц за *ἐπιστολή* наводи: 1. *nalog, zapovijed, često u pl.* 2. *pismena poruka, pismo, često u pl. za jedno pismo* (Senc 1991: 336).

⁸Херодот први пут у својој *Историји* употребљава термин *ἐπιστολή* као усмену наредбу у причи о Хераклу, када објашњава поријекло Скита (IV 10). Други пут термин налазимо такође у значењу наредбе, усмене или писмене, коју је спартански краљ Демарат упутио Егињанима (VI 50).

⁹О значају и улози писма у Еурипидовим трагедијама детаљније види Rosenmeyer 2002: 61–97.

¹⁰Сва мјеста у Еурипидовим трагедијама у којима се спомињу писма или се наводи њихов садржај наводи Van den Hout 1949: 138–140.

Грчки историчар Тукидид (460–395. старе ере) у дјелу *Историја пелопонеског рата* употребљава писма углавном у вези с неким војним дешавањима и наредбама. Да би своје излагање приказао објективним и потврдио одређене вијести, Тукидид често наводи и цијели садржај неког за догађај важног писма.¹¹ То нису по својој природи приватна, већ званична писма, која он уноси у своје дјело прије свега због важности за саму историју и због тога да би подржала његове властите аргументе.

Крај V и почетак IV вијека старе ере вријеме је када још није утврђена стандардна уводна формула $\delta \delta \epsilon \iota \nu \alpha \tau \omega \delta \epsilon \iota \nu \iota \chi \alpha \iota \rho \epsilon \iota \nu$ нити је $\epsilon \pi \iota \sigma \tau \omicron \lambda \eta$ постао јединствен термин за писмо, него су се употребљавали, како смо видјели, највише они термини који су поруку повезивали с материјалом на којем је она била написана ($\mu \omicron \lambda \iota \beta \delta \iota \omicron \nu$, $\beta \upsilon \beta \lambda \iota \omicron \nu$, $\delta \epsilon \lambda \tau \omicron \varsigma$).¹² Термин $\epsilon \pi \iota \sigma \tau \omicron \lambda \eta$, који се употребљавао првобитно у значењу усмене наредбе, постаје с временом устаљени термин за писмо, писану поруку (Stirewalt 1993: 84). Наиме, $\epsilon \pi \iota \sigma \tau \omicron \lambda \eta$ се првобитно употребљавао за наредбе, било усмене било писане, које су слате ради вођења војних и званичних послова, као у раније поменутих примјерима у Херодотовој *Историји*. Тек код историчара Ксенофонта (430–354. старе ере) и бесједника Исократа (436–338. старе ере) налазимо да се $\epsilon \pi \iota \sigma \tau \omicron \lambda \eta$ учврстио као термин за писмо, који само понегдје бива замијењен термином $\gamma \rho \acute{\alpha} \mu \mu \alpha \tau \alpha$. Грчки бесједник Демостен (384–322. старе ере) употребљава само термин $\epsilon \pi \iota \sigma \tau \omicron \lambda \eta$ у својим говорима, што указује на чињеницу да је у другој половини IV вијека $\epsilon \pi \iota \sigma \tau \omicron \lambda \eta$ био општеприхваћен у грчком свијету (Prtija 2014: 376). Овај термин изведен је из глагола $\epsilon \pi \iota \sigma \tau \acute{\epsilon} \lambda \lambda \epsilon \iota \nu$, који је указивао на слање усмене наредбе, али такође и на слање писане поруке одсутној особи и превазилажење те раздвојености.

5. Врсте писама

Ако се осврнемо на поменуту дефиницију писма као преполовљеног дијалога и на сачувана античка писма, видимо да ова дефиниција не покрива све сачуване типове писама. Поред основне функције, да одржи комуникацију између двије раздвојене стране, писмо је имало значајну улогу у званичној кореспонденцији и за разне административне послове, а њена форма била је

¹¹ Најпознатије писмо у Тукидидовом историјском дјелу јесте Никијино писмо упућено Атићанима (VII 10–15). Ово би, према свим реторским елементима, суштински био говор заодјенут у форму писма.

¹² О употреби различитих грчких термина за писмо која налазимо у дјелима грчких писаца детаљније види Prtija 2014: 359–379.

такође прикладна за друге врсте књижевних дјела. Постоје многа сачувана писма из античког периода која носе само обавјештења, често у хитним ситуацијама, на која није било потребно одговарати. Пресудан моменат у сагледавању функције и природе писма било је откриће бројних писама на папирусу у египатском граду Оксиринху, а најраније датирана из овог корпуса потичу из III вијека старе ере.¹³ Због ове бројности писама сматра се да је у III вијеку старе ере чврсто успостављен обичај писања различитих врста писама у грчкој култури. Од свих сачуваних писама на папирусу могле би се издвојити три велике групе: приватна, званична и пословна писма. Ово су тзв. нелитерарна писма која су писале особе свих друштвених нивоа: и образовани и мање образовани, и они који су унајмљивали писаре у хитним ситуацијама, војници својим породицама, жене мужевима, родитељи дјечи и обрнуто, а у њима су се објављивала рођења, бракови, смрти и разне друге прилике и неприлике које су чиниле живот античког човјека. Ова писма, која документују свакодневни живот одређеног историјског периода у грчком свијету и за која у већини случајева знамо ко и када их је писао, разликујемо од литерарних писама која налазимо или као саставне дијелове других књижевних жанрова (Херодот, Тукидид) или као писма грчких аутора који су нам поред других дјела оставили и своја писма. Од ових грчких аутора издвојићемо овдје Исократа, чијих се девет писама сматра аутентичним, као и Платона и Демостена, од којих данас имамо само неколицину сачуваних писама. За Аристотела знамо да је поред многобројних других дјела такође писао и писма, али ниједно није сачувано. Грчки филозоф Епикур преносио је сљедбеницима своје учење путем писама, а сачувана су само три (писма Херодоту, Питоклу и Меноику).¹⁴ Главна карактеристика свих ових писама јесте та да су писана у епистоларној форми и да носе обиљежја писма, али су она, у суштини, реторске, односно филозофске расправе. Према томе, епистоларна форма била је прилагодљива, тако да је допуштала, како видимо, разне садржаје. Стога се намеће питање гдје је граница између писма и онога што није писмо, или та граница уопште не постоји с обзиром на то да писма могу да буду саставни дијелови у другим књижевним жанровима (Gibson 2007: 3–4).

На основу овога, сачувана грчка писма могу се подијелити на двије опште групе: писма из стварног живота, од којих је већина сачувана на папирусу, и

¹³ Године 1897. археолози Хогарт, Гренфел и Хант у Оксиринху откривају бројне папирусе, међу којима је био и знатан број писама (Muir 2008: 26).

¹⁴ Ова три писма наводи Диоген Лаертије у свом дјелу *Животи и мишљења истакнутих филозофа* (X 35–135).

литерарна писма, чије је ауторство приписивано познатим историјским личностима. Занимљиво је напоменути да приватна писма нису у грчком свијету сматрана дијелом књижевности, па стога код Грка не налазимо објављене збирке приватних писама какве касније налазимо код Римљана. Најранија позната приватна писма која су сакупљена и објављена као литерарно дјело јесу Цицеронова писма у I вијеку старе ере.

Сличну општу подјелу писама налазимо код Цицерона, који у писму Куриону (*Fam.* II 4.1) писма дијели на *приватна* и *шалива* (*genus familiare et iocosum*) и *озбиљна* и *строга* (*genus severum et grave*). Цицерон, међутим, прије него наведе ову општу подјелу напомиње да постоји и она врста писама „*sciuis causa inventa res ipsa est, ut certiores faceremus absentes*” („због које је оно сâмо и настало – да бисмо обавијестили одсутне”). Оваквом подјелом Цицерон је поставио основу за општу класификацију коју касније понавља и римски реторичар Јулије Виктор из IV вијека нове ере, који је у једном поглављу о писмима у свом реторском приручнику *Ars rhetorica* писма дијелио на *epistulae familiares* и *epistulae negotiales*, тј. *приватна* и *званична писма*. Ова каснија римска класификација писама свакако може одговарати и ранијим грчким писмима, која су у фокусу нашег интересовања. Савременим проучавањима сачуваног корпуса писама из античког периода дошло се до подјеле и карактеризације писама коју је најјасније изнио Сикутрис у свом чланку за Паули-Висова енциклопедију. Наиме, Сикутрис наводи пет група писама: званична, литерарна приватна, писма као оквир за филозофске и дидактичке теме, писма у стиху и фиктивна писма (Sykutris 1931: 186–220). Писма из сваке од ових група налазимо посвједочена и у античкој Грчкој. Интересовање за писање фиктивних писама нарочито је порасло у касној антици. У реторским школама епистоларна форма постала је погодна за вјежбе у којима су ученици измишљали писма која су познате особе могле писати неком замишљеном адресату на одређену тему.¹⁵ У доба хеленистичких краљева званична преписка достиже свој врхунац, када је управљање огромним простором захтијевало стално одржавање контаката између просторно удаљених градова. Тада се уводе и службе секретара као писаца званичних писама, а развија се и поштански систем по угледу на ранији персијски.

Из античког периода потичу два грчка приручника који су садржавали различите типове писама: један је *Τύποι Ἐπιστολικοί* (*Епистоларни типови*), а

¹⁵ Сачувана су бројна писма која су ученици писали као вјежбе у карактеризацији ликова и адресата и адресанта. Клаук наводи да су вјежбе на познатом болоњском папирусу из III или IV вијека добар примјер „епистографских вјежби” (Klauck 2006: 204).

други *Ἐπιστολιцаῖοι Χαρακτῆρες* (*Επιστοларни стилови*). Најстарији сачувани приручник *Τύποι Ἐπιστολικοί*, који је такође погрешно приписиван Деметрију из Фалерона, потиче из Египта а његово датирање се ставља у период између 200. године старе ере и 50. године нове ере (Prtiја 2016: 91). Послије уводног дијела Псеудо-Деметрије даје описе и примјере двадесет и једног типа писма, наглашавајући да је сваки тип назван по својој основној идеји и намјени. Из каснијег периода, између IV и VI вијека нове ере, потиче други приручник *Ἐπιστολιцаῖοι Χαρακτῆρες*. Приручник је сачуван у двије рукописне традиције: једна га приписује Либанију, грчком учитељу реторике, а друга неоплатоничару Проклу.¹⁶ Овај писмовник обимнији је од претходног и садржи уводни дио и листу од 41 типа писама с дефиницијама и примјерима. Сâмо постојање оваква два приручника с детаљним упутама о писању појединих типова писама показује колику је популарност писање писама имало међу Грцима и како је оно постало саставни дио живота грчког човјека.

6. Закључак

До краја V и почетка IV вијека старе ере писмо није посматрано као посебна књижевна форма или жанр, будући да постојећа писма из раног периода не показују још утврђене стандардне уводне и завршне формуле. Како смо видјели, најранија сачувана писма јесу у ствари писане верзије усмене поруке, на шта указује уводна формула или прескрипт. С временом првобитна формула прелази у стандардни прескрипт грчког писма, који гласи: ὁ δεῖνα τῷ δεῖνι χαίρειν (A → B → поздрав). Чињеница да је ова уводна формула остала готово непромијењена око 700 година, иако су вијековима граматичари сматрали ову конструкцију с инфинитивом χαίρειν проблематичном,¹⁷ показује колико је традиција снажно обиљежила грчко писање писама. Бројни су примјери који указују на промјену од усмене до писане поруке. Сам термин ἐπιστολή, који код Херодота и даље има значење усмене поруке или наредбе, показује такође постепен развој писма и ширење његове популарности у грчком друштву. Наиме, грчко писмо развијало се постепено у зависности од друштвено-политичких околности и потребе за комуникацијом на грчком језичком простору.

¹⁶ Абрахам Малерб тврди да и један и други приручник произлазе из заједничког архетипа чији је аутор непознат (1988: 5).

¹⁷ Није било уобичајено да послјие номинатива стоји инфинитив χαίρειν, већ очекивани императив χαίρε. Објашњење се налазило у формули усмене поруке. Гласник који је доносио поруку говорио је: τὰδε λέγει χαίρειν... Када је усмену поруку замијенило писмо, глагол λέγει с временом се изгубио те је инфинитив χαίρειν остао сам уз именицу (Prtiја 2016: 142).

Оно што је карактеристично за сам развој грчког писма јесте то да је оно, према античким теоретичарима, првобитно служило за одржавање контакта међу пријатељима и преношење одређеног обавјештења. Стога су сматрале да је узоран тип писма било пријатељско писмо, које су одликовала три суштинска елемента: φίλοφρόνησις (потврда пријатељства), ὁμιλία (разговор одсутних особа) и παρούσια (призивање присуства одсутне особе). Према овоме, на слање писма гледало се као на начин да се одржи присуство оног који је физички одсутан и да оно, као у дијалогу, повеже двије просторно удаљене особе. Ипак, због прилагодљивости своје форме, писмо врло брзо шири примјену и, поред овог одржавања пријатељског контакта, постаје погодно за преношење и других садржаја. Видимо да код горепомнутих грчких писаца писмо постаје средство преко којег су они могли на јасан и прихватљив начин да пренесу своја филозофска учења, бесједе, званична обавјештења и др. Стога из античког грчког периода имамо сачувана бројна писма различитих врста: приватна, пословна, званична, фиктивна, писма с филозофским и дидактичким темама, писма као реторске вјежбе, бесједе у форми писма, писма као саставни дијелови већег књижевног дјела итд.

Извори

1. Demetrius, „De elocutione”, у: Malherbe, Abraham (1988), *Ancient Epistolary Theorists*, Atlanta: Scholars Press, 16–19.
2. Pseudo-Demetrius, „Τυποι Epistolikoi”, у: *Epistolographi Graeci* (1965), (Rudolphus Hercher, ed.), Amsterdam: A. M. Hakkert, 1–6.
3. Pseudo-Libanius, „Charakteres Epistolici”, у: *Libanii Opera* (1927), (Richard Foerster, ed.), vol. 9, Leipzig: Teubner, 27–47.
4. C. Iulii Victoris „Ars Rhetorica”, у: *Rhetores Latini Minores* (1863), (Carolus Halm, ed.), Leipzig: Teubner, 371–448.

Литература

1. Van den Hout, Michiel (1949), „Studies in Early Greek Letter-Writing”, *Mnemosyne*, Fourth Series, vol. 2, fasc. 1, 19–41.
2. Van den Hout, Michiel (1949), „Studies in Early Greek Letter-Writing”, *Mnemosyne*, Fourth Series, vol. 2, fasc. 2, 138–153.
3. Gibson, R., Morrison A. D. (2007), ‘Introduction: What is a Letter?’ in: Morello, R., and Morrison A. D. (eds.), *Ancient Letters: Classical and Late Antique Epistolography*, Oxford and New York: Oxford University Press, 1–17.

4. Klauck, Hans-Josef (2006), *Ancient Letters and the New Testament*, A Guide to Context and Exegesis, Waco, Texas: Baylor University Press.
5. Liddell, H. G., Scott, R., Jones, H. S. (1968), *A Greek-English Lexicon*, Oxford: Clarendon Press.
6. Malherbe, Abraham (1988), *Ancient Epistolary Theorists*, Atlanta: Scholars Press.
7. Muir, J. V. (2009), *Life and letters in the ancient Greek world*. Abingdon, UK: Routledge.
8. Пртија, Слободанка (2014), „Како су антички писци означавали писмо? Грчка терминологија”, *Књижевна историја*, 46/153, 359–379.
9. Пртија, Слободанка (2016), *Како су Грци и Римљани писали писма. Античка епистоларна теорија*, Бања Лука: Удружење за филозофију и друштвену мисао.
10. Rosenmeyer, Patricia A. (2002), *Ancient Epistolary Fiction. The letter in Greek literature*, Cambridge: Cambridge University Press.
11. Sarri, Antonia (2018), *Material Aspects of Letter Writing in the Graeco-Roman World (500 BC–AD 300)*, Berlin/Boston: Walter de Gruyter.
12. Senc, Stjepan (1991), *Grčko-hrvatski rječnik*. Zagreb: Naprijed.
13. Stirewalt, Luther M. (1993), *Studies in Ancient Greek Epistolography*, Society of Biblical Literature: Resources for Biblical Study 27, Atlanta: Scholars Press.
14. Sykutris, Johannes (1931), „Epistolographie”, *Real-Encyklopädie der klassischen Altertumswissenschaft*, hrsg. Pauly A., Wissowa V. G., Kroll W., Suppl. V, Stuttgart: Alfred Druckenmüller Verlag, 185–220.
15. Trapp, Michael (2003), *Greek and Latin Letters*, An anthology, with translation, Cambridge: Cambridge University Press.
16. Ceccarelli, Paola (2013), *Ancient Greek Letter Writing: A Cultural History (600–150 BC)*, Oxford: Oxford University Press.

Slobodanka S. Prtija
University of Banja Luka
Faculty of Philosophy

ANCIENT EPISTOLOGRAPHY: THE DEVELOPMENT OF LETTER WRITING IN GREECE

Summary

The development of ancient epistolography could be associated with the very development of literacy in Greece. Apart from its original function, to transfer a notice to a distant person, the letter has expanded its realm over time. Through an overview of the letters preserved in the Greek language area and in the works of Greek authors, we can see various functions the letter assumed – both in everyday life and in literature. Numerous accounts

and fragments of letters, from short business notice on lead tablets to private letters written on papyrus, which served as a means for preserving familiar or friendly relationships, point to a great popularity of the letter in ancient times. Given the flexibility of its form and the possibility of its usage on a number of occasions, whether public or private, both by the educated and by the uneducated, we notice that the epistolary form, as a means of communication, soon became firmly rooted in the Greek cultural area. The paper aims at highlighting the very beginning of developing the form of letter in Greece, its basic elements and characteristics, as well as the terms used for it in the Greek language.

► **Key words:** letter, sending and receiving letters, types of letters, Greece.

References

1. Ceccarelli, Paola (2013), *Ancient Greek Letter Writing: A Cultural History (600–150 BC)*, Oxford: Oxford University Press.
2. Gibson, R., Morrison A. D. (2007), 'Introduction: What is a Letter?' in: Morello, R., and Morrison A. D. (eds.), *Ancient Letters: Classical and Late Antique Epistolography*, Oxford and New York: Oxford University Press, 1–17.
3. Klauck, Hans-Josef (2006), *Ancient Letters and the New Testament, A Guide to Context and Exegesis*, Waco, Texas: Baylor University Press.
4. Liddell, H. G., Scott, R., Jones, H. S. (1968), *A Greek-English Lexicon*, Oxford: Clarendon Press.
5. Malherbe, Abraham (1988), *Ancient Epistolary Theorists*, Atlanta: Scholars Press.
6. Muir, J. V. (2009), *Life and letters in the ancient Greek world*. Abingdon, UK: Routledge.
7. Prtija, Slobodanka (2014), „Kako su antički pisci označavali pismo? Grčka terminologija”, *Književna istorija*, 46/153, 359–379.
8. Prtija, Slobodanka (2016), *Kako su Grci i Rimljani pisali pisma. Antička epistolarna teorija*, Banja Luka: Udruženje za filozofiju i društvenu misao.
9. Rosenmeyer, Patricia A. (2002), *Ancient Epistolary Fiction. The letter in Greek literature*. Cambridge: Cambridge University Press.
10. Sarri, Antonia (2018), *Material Aspects of Letter Writing in the Graeco-Roman World (500 BC–AD 300)*, Berlin/Boston: Walter de Gruyter.
11. Senc, Stjepan (1991), *Grčko-brvatski rječnik*. Zagreb: Naprijed.
12. Stirewalt, Luther M. (1993), *Studies in Ancient Greek Epistolography*, Society of Biblical Literature: Resources for Biblical Study 27, Atlanta: Scholars Press.
13. Sykutris, Johannes (1931), „Epistolographie”, *Real-Encyclopädie der klassischen Altertumswissenschaft*, hrsg. Pauly A., Wissowa V. G., Kroll W., Suppl. V, Stuttgart: Alfred Druckenmüller Verlag, 185–220.

Слободанка С. Пртија

14. Trapp, Michael (2003), *Greek and Latin Letters*, An anthology, with translation, Cambridge: Cambridge University Press.
15. Van den Hout, Michiel (1949), "Studies in Early Greek Letter-Writing", *Mnemosyne*, Fourth Series, vol. 2, fasc. 1, 19–41.
16. Van den Hout, Michiel (1949), "Studies in Early Greek Letter-Writing", *Mnemosyne*, Fourth Series, vol. 2, fasc. 2, 138–153.

Преузето: 1. 5. 2022.
Прихваћено: 16. 5. 2022.